

О. В. Бузько, В. М. Саєнко

ПОВОЄННІ ЛИСТИ ІРИНИ ФАБРИЦІУС ДО МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ (1950—1960-і рр.)¹

Знахідка листів, написаних І. В. Фабриціус до М. І. Вязьмітіної, дає нагоду ще раз звернути увагу наукової спільноти на досягнення дослідниць і їхню життєву долю. Ця публікація дозволить дізнатися про події останніх 15 років життя І. В. Фабриціус після виходу на пенсію та від'їзду з Києва — періоду, практично не висвітленого у публікаціях.

Ключові слова: історія археології, Північне Причорномор'я, І. В. Фабриціус, М. І. Вязьмітіна, Херсонський музей, листування.

Серед великого масиву листування, що відклався в особистому архіві Марії Іванівни Вязьмітіної (більше п'яти тисяч), збереглися одинадцять листів, отриманих від Ірини Василівни Фабриціус, а також один лист від її доньки Катерини. Кореспонденція охоплює період від початку 1950-х рр. до квітня 1961 р., усі листи написані російською мовою. Тексти публікуються в українському перекладі, зі скороченнями: не наведені фрагменти, де Ірина Фабриціус детально повідомляє про побутові й сімейні обставини, хвороби дочки, про те, яким росте її онук Михайло.

Діяльність обох українських науковиць пов'язана з Києвом. М. І. Вязьмітіна (1896—1994) тут народилася і прожила усе своє довге життя². І. В. Фабриціус (1882—1966) теж народилася у Києві, в родині астронома київської університетської обсерваторії, Вільгельма (Василя Івановича) Фабриціуса (1876—1894). Її мати Варвара Амосівна покинула свого чоловіка і разом з трьома дітьми (Ірина була молодшою) переїхала до Віктора Івановича Гошкевича (1860—1928) —

згодом відомого археолога і музейника. У студентські роки він теж працював в обсерваторії — напевно, що завдяки цій обставині і відбулося його знайомство з майбутньою дружиною.

З 1890 р., коли Ірині вже було вісім років, новостворена сім'я живе у Херсоні. У 1891—1900 рр. дівчина вчилася у Другій жіночій гімназії (закінчила її з золотою медаллю), атестат передбачав можливість отримання диплому домашнього вчителя. У 1900—1904 рр. вона навчалась у Санкт-Петербурзі на Вищих жіночих курсах (Бестужевських), одночасно на фізико-математичному та словесно-історичному відділеннях. У 1904 р., закінчивши третій курс, за участь у громадському русі була виключена без права вступу до вищих навчальних закладів. У автобіографії І. В. Фабриціус писала, що її виключали кілька разів, а потім вона поновлювалась. Але серед опублікованих списків осіб, які закінчили Курси, немає її імені, хоча дослідниця і вказувала у службових документах, що закінчила Курси у 1905 р. — того року (XXI випуск) лише 11 осіб отримали свідоцтво (для порівняння: XX випуск 1904 р. — 160; XXII випуск 1906 р. — 67; див.: Список... 1911, с. 123—124).

З дитинства Ірина брала участь в археологічних розкопках і розвідках В. І. Гошкевича. У 1913 р. вона почала працювати в Херсонському історико-археологічному музеї помічницею хранителя, з квітня 1923 по жовтень 1925 р. була хранителькою, а потім — по січень 1931 р. — директоркою.

І. В. Фабриціус звільнили через «чистку», кілька місяців вона здавала справи, а потім вже не мала змоги влаштуватися в Херсоні на роботу. У травні 1931 р. Д. І. Яворницький запрошував її працювати у Бердянському краєзнавчому музеї, але цей проект не реалізувався. Дослідниця розпродавала свої речі — серед них, напевне, були й ті, що дісталися у спадок від В. І. Гошкевича.

1. Стаття написана на основі доповіді, виголошеної під час VI Міжнародної наукової конференції з історії археології, Київ, 2019.

2. Детальніше про життєпис Марії Вязьмітіної див. (Корпусова 2017).

Ірина Фабриціус з колегами у Херсонському краєзнавчому музеї, ліворуч від неї — Аркадій Добровольський (Фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею)

Ольвійська експедиція 1928 р. 1 — Сергій Дложевський, 2 — Ірина Фабриціус, 3 — Нільс Йоакім Клеве, 4 — донька Ірини Фабриціус Катерина, 5 — Арне Міхаель Тальгрєн, 6 — Катерина Малкіна, 7 — Іван Мещанінов, 9 — Михайло Болтенко; 13 — Лазар Славін, 14 — Олександр Карасьов (Архів Музейного відомства Фінляндії; див.: Кузьминых, Саєнко 2023, с. 239)

У листопаді 1931 р. вона перебралася до Ленінграда, де пройшли її студентські роки, і жила там до початку 1937 р. Спочатку І. В. Фабриціус вимушена була піти в найми хатньою робітницею, а потім вишукувала якісь форми працевлаштування без офіційного оформлення трудових відносин: з серпня 1933 по липень 1936 р. за авторським договором з ПМК займалася складанням археологічної карти Надчорномор'я. У той самий час була позаштатною науковою спів-

робітницею Ермітажу у відділі докласового суспільства.

Лише із серпня 1936 р. І. В. Фабриціус офіційно прийнята на роботу бібліотекаркою Відділу нот і естампів у Державну публічну бібліотеку імені Салтикова-Щедріна. Перед цим опальна дослідниця зверталась до М. І. Ульянової, яка очолювала Об'єднане Бюро скарг Наркомату робітничо-селянської інспекції з проханням посприяти перегляду її справи і була реабілітова-

на¹ (Григорьєва, Медведева 2022, с. 229). Також минав п'ятирічний термін ураження в правах, і тому воно, мабуть, могло бути скасоване.

Ще через пів року І. В. Фабриціус повертається до Києва — міста її дитинства, і з 31 березня 1937 р. починає працювати в Інституті археології — займає посаду старшої наукової співробітниці. Як саме відбувалась домовленість про влаштування на роботу, поки невідомо. Посаду директора тоді займав партійний функціонер М. І. Ячменьов, а спільнота українських археологів була понищена репресіями, які продовжувалися і надалі, до початку війни.

Через чотири роки плідної роботи (участь в експедиціях, виступи на конференціях, написані декілька робіт — які й досі не опубліковані) І. В. Фабриціус знову, за збігом обставин, залишила Київ. Вона отримала відрядження до Ленінграда і Москви (з 18 травня по 12 липня 1941 р.) для роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Однак, оскільки розпочалася війна, не мала змоги повернутися і пережила голодну блокадну зиму. В лютому 1942 р. її у стані виснаження евакуювали до Свердловська.

На початку вересня 1944 р., завдяки офіційному запрошенню Л. М. Славина, І. В. Фабриціус знову повернулася до Києва, в Інститут археології АН УРСР, і з 10 жовтня виконувала обов'язки завідувачки відділу скіфо-сарматських племен і античних міст. На цій посаді вона перебувала до травня 1945 р., тобто трохи більше пів року. В публікаціях наводиться й інша дата закінчення її керівництва — 1949 р. Але вже станом на 20 липня 1945 р., за штатним розкладом, завідділом вважалася Л. С. Шиліна, а фактично керівництво виконував Л. М. Славін. Складається враження, що він усю повноту влади намагався зберегти за собою (директор Інституту, зав. відділом, керівник Ольвійського заповідника), а з іншого боку — усунути І. В. Фабриціус як небажану співробітницю, яка на той час захистила в ПМК кандидатську дисертацію (27 квітня 1945 р.) і своєю активною діяльністю та виступами явно підірвала його авторитет (Саєнко 2017, с. 277—278).

У грудні 1948 р. до Києва був запрошений О. І. Тереножкін — за особистим клопотанням В. А. Іллінської, яке підтримував саме Л. М. Славін, напевно що маючи план усунути І. В. Фабриціус, оскільки дослідниця була занадто енергійною і втручалась у науково-організаційні справи. Через три місяці О. І. Тереножкіна призначили завідділом. І. В. Фабриціус із самого початку негативно ставилася до його запрошення у Київ для роботи в Інституті археології, бо він аж ніяк не був спеціалістом з української археології. Тим більше не сприйняла вона його призначення завідувачем скіфо-античним відділом — на посаду, яку раніше займала сама.

Діяльність І. В. Фабриціус також була пов'язана з Державним історичним музеєм:

1. Архів Державного Ермітажу, ф. 1, оп. 13, стр. 882, арк. 1—3.

вона працювала там за сумісництвом у 1938—1940 рр., а потім у 1945—1948 рр., тобто загалом протягом неповних семи років.

У 1948/1949 навчальному році І. В. Фабриціус викладала в Київському університеті, на IV курсі історичного факультету, «Скіфо-сарматську археологію». Збереглося щонайменше два примірники машинопису її лекційного курсу. Уривки звітти цитував О. І. Тереножкін у своїй заяві до директора Інституту археології, спрямованій проти І. В. Фабриціус (Саєнко 2017). Наступного року цей курс читав уже Л. М. Славін. Показово, що він не згадує ім'я І. В. Фабриціус у нарисі історії розвитку археології в Київському університеті (Славін 1967).

У повоєнні роки дослідниця продовжувала розробляти свої напрацювання з питань кіммерійської і скіфської археології та історії, зокрема з етногеографії Скіфії. С. А. Скорий (2005, с. 253) звернув увагу на те, що практично усі теми, які потім окреслив О. І. Тереножкін, раніше були чітко сформульовані І. В. Фабриціус. Так само показово, що назва неопублікованої праці дослідниці «Кіммерійці і скіфи», хоча вона й не є унікальним витвором думки, згодом була запозичена М. І. Артамоновим (1974), він свого часу писав на цей рукопис критичні рецензії.

У сезони 1945, 1946 та 1947 рр. І. В. Фабриціус очолювала Тясминську експедицію, яка провела розвідки та розкопки на городищах скіфського часу Дніпровського Правобережжя; у 1949 р. працювала у складі Середньобузької експедиції (керівник В. М. Даниленко).

Через конфліктну ситуацію Ірина Василівна припиняє роботу і в листопаді 1951 р. виходить на пенсію (Шевченко 2021, с. 199—217). До останніх років перебування в Інституті належить її записка до М. І. Вязьмітіної. Мова йде про О. І. Тереножкіна, призначеного завідувачем скіфо-античного відділу, та В. А. Іллінську².

№ 1

Без дати, 1950 — червень 1951 р.³, м. Київ. Записка написана олівцем на сірому цупкому папері

Я не можу визнати завідувачем особу некомпетентну ні в українській археології взагалі,

2. Про перебіг тогочасних подій див. (Саєнко 2017).

3. Верхня дата визначена на тій підставі, що І. В. Фабриціус згадує якусь негативну рецензію О. Ф. Лагодовської. Тоді до друку готувався другий том «Археологической карты Причерноморья Украинской ССР»; рецензія Лагодовської від 10 липня 1951 р. вже є цілком позитивною. П. П. Єфіменко на титульній сторінці машинопису також поставив резолюцію «К печати. 24/VII 51 г.». На Вченій раді Інституту археології було прийнято рішення просити Редакційно-видавничу Раду АН УРСР про затвердження праці до друку (протокол № 10 від 6.06.1951 р.). Але директор Інституту історії О. К. Касименко дав критичну рецензію (датована вереснем 1951 р.), і з причини цього невігластва наукова спільнота не отримала другий том (Фабриціус б. г.).

ні в античній, ані в скіфській. Його завідування є синекурою, а фактично передається його дружині, компетенції якої я теж не вірю. Тим паче чинною залишається моя заява про перехід у молодші співробітники (на той час, доки донька гостює тут, а далі я їй зовсім йду з повної згоди і схвалення доньки). Про мій відхід Славін хоче ще говорити і з Катюшею, але це не може вплинути на наше рішення. Останньою моєю роботою буде відповідь на рецензію Лагодовської і на резолюцію Єфименка. [К...] вказівкою Лагодовської.

Після звільнення з Інституту Ірина Василівна остаточно переїздить до Ленінграда, де прожила останні п'ятнадцять років. Цей період її біографії залишається зовсім недослідженим, що додає цінності епістолярію, який публікується. На сьогодні нам відомо 10 листів І. В. Фабриціус, надісланих М. І. Вязьмітніній в Київ з Ленінграда (без урахування телеграми): за 1953 — 1, 1954 — 1, 1956 — 2, 1957 — 3, 1958 — 1, 1960 — 1, 1961 — 1.

Перший із наявних листів вчена надіслала влітку 1953 р. із Заполяр'я. Туди вона поїхала разом із донькою Катериною¹, яка працювала у геологічній експедиції, та онуком Михайлом. За змістом листа № 3 видно, що Ірина Василівна супроводжувала дочку також минулого 1952 р. і була у тій самій місцевості.

№ 2

9.VII.1953. З с. Верхня Пьоша² до Києва. Написано олівцем

Дорога Маріє Іванівно!

Вибачте мені потворно довгу затримку відповіді на Вашу милу ласку. Відповісти телеграмою не хотіла, — сухо, офіційно. Сподівалася, що налаштуюся на лист після виїзду з Ленінграда. Але, посудіть, виїхали ми 7/VI, а наш багаж і вантаж Катюшиної партії й до сьогодні бовтається між Архангельськом і Белушиям³, куди пристає пароплав, у гирлі р. Пьоші. Тому й писати доводиться олівцем.

1. Катерина Іванівна Компонопуло (прізвище її батька) народилася у 1913 р. Приблизно в цей час сім'я розпалася, хоча Ірина Василівна і підтримувала стосунки з чоловіком до 1922 р. (зокрема, приїздила до нього на фронт). У 1925 р. дівчинку удочерив В. І. Гошкевич і вона отримала нове прізвище та ім'я по-батькові — стала Катериною Вікторівною Гошкевич, тобто, повною тезкою (і зведеною сестрою!) першої, рідної дочки Віктора Івановича. Також він був хрещеним батьком Каті. Катерина навчалася у херсонському дорожньо-будівельному технікумі, але у 1931 р. була виключена з другого курсу як родичка репресованих осіб. Після цього виїшла заміж і переїхала до Москви (Кузьминых, Саенко 2023, с. 263).

2. Верхня Пьоша — присілок в Заполярному районі Ненецького автономного округу Архангельської області.

3. Белушия — також присілок у Заполярному районі. Розташований на березі Баренцева моря. Кількість населення зараз — 50 осіб.

Цією передмовою я хочу обґрунтувати своє якесь право хоча б тепер подякувати Вам за привітання. Чи знаєте Ви, яка для мене радість відчувати, що ті, кого я цінувала і поважала в Інституті, ті, хто тепер, коли я пішла з Інституту, стали такими милими і дорогими для мене, що ці люди не забули мене і більше того — звертають на мене увагу і ласку. Спасибі Вам, спасибі всім.

Збори в поїздку були нелегкими. До того ж третій дзвінок до від'їзду⁴ давали 4 рази з 22/V по 7/VI. Тут теж плутанина. Базу Катюшиної партії перекидали двічі, і я з Мішею на 1 1/2 місяці відірвані від Каті. Нам то добре живеться, а от як їй майже весь цей час провести в тундрі, у наметі. Якби не постійна думка про Катю, я вважала би своє існування тут найкращим, якого можу побажати.

Приїхали ми, дісталися до Верхньої Пьоші 16/VI. Спека, що мучила нас у Ленінграді, була й тут. Все зелене, черемхи, горобина відцвіли. Вікна розкриті цілодобово. Оберемки лісових півоній, пишню квітнуть кімнатні троянди, сліпуче сонце, яке не заходить. Куди ми потрапили?

Про те, що ми за 20—30 км на північ від полярного кола, здогадалися за тиждень. Дмухнув Льодовитий. Шторм. Похмуро так, що без годинника не зрозуміти чи то «день», чи «ніч». Зачинили вікна, затопили печі й насолоджуйся затишком чистої світлої поморської хати. З невеликими перервами дме вже 2 тижні.

Але літо — попереду. Будуть попереду квіти, ягоди, гриби, риба — від харюза до сьомги. Тут малина, чорниця, морошка, ожина, брусниця, лохина, чорна і червона смородина — буквально скрізь за 150—200 кроків від дому. Ліс дуже гарний винятково стрункими ялинами, чудовими березами, а ті «кручені» берези, які вважаються специфікумом тундри, трапляються, по суті, тільки там, де вони виростили на місцях зведеного лісу. Під їхнім захистом наростає вже різний і такий могутній ліс. А кручені берези дуже мальовничі у своєму розмаїтті. Ліс Доре⁵ — нудні декорації порівняно з ними.

Комарні, звісно, і ще більше — мошка — сурйозні. Але якщо нема потреби, як у мене, виходити в ті дні, коли вони лютують, то в кімнаті цілком безпечно, а Міша не звертає на гнус жодної уваги. Удома буває тільки для їжі і під час великого дощу і має такий гарний вигляд, такий рум'яний і гарно засмаглий, як ніколи ми його не бачили.

Чого ж мені ще бажати? Господарюю, збиваю масло, відтоплюю сир, печу булки і пироги з джемом, багато вишиваю, в'яжу на спицях, читаю, почувуюся краще, ніж будь-коли за останні 10—12 років. Робота? Але, боже мій, адже вона неминуче для мене пов'язана, приправлена соусом із Пепо

4. Метафора: переносили терміни від'їзду.

5. Має на увазі деякі гравюри Гюстава Доре, напр. до «Божественної комедії» чи «Старого заповіту».

Тереножок¹ усіх відтінків, а мій старий-старий шлунок не може винести такої гострої приправи. Сумую, звісно, але що поробиш, треба підкоритися дієтичному режиму, благо я податлива на це.

Якщо ж у цьому моєму існуванні мене не забувають милі мені люди, то я й щаслива якимось усвідомленням самоцінності. Не засудіть мене за зарозумілість і напишіть мені. Я знаю, що до 1/VII мали бути готові «Підсумки»². Самі по собі вони мало мене цікавлять, у тому, що Леонід Димитрович³ щось влаштує незвичайно-несподіване, я не сумніваюся, а от Ви як? Весь час мене холодок пробирає, як подумаю про покладене на вас Пепечкою [П. П. Єфименком — авт.] навантаження⁴. Напишіть, будь ласка, і детальніше, що і як у Вас вийшло. Та й взагалі напишіть про себе. Мені здавалося і здається, що ми мали б бути ближчими одна до одної, ніж склалося в Інституті. Чи не так?

От у мене завжди так. Не пишу, не пишу, а потім одразу — брошура⁵.

Так, ось іще, не відмовте повідомити коли і куди, і навіщо поїдете на літо.

Цілую Вас, привіт Вашій милій подрузі (вибачте, не знаю імені та по батькові)⁶.

Ваша І. Фабриціус

1. Каламбур, утворений від італ. рере «перець» — вказівка на ініціали П. П., тобто на Єфименка. «Інгрєдєнтами соусу» були О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська та ін.

2. «Підсумки» — планова робота Інституту археології, готувалася з 1945 р., у 3-х томах російською мовою. Принаймні з 1953 р. використовувалася подвійна назва («підсумки» і «нариси»): «Очерки древней истории Украинской ССР (итоги историко-археологического изучения Украинской ССР)». На її основі були надруковані «Нариси стародавньої історії УРСР» (1957) та тритомник «Археологія Української РСР» (два видання 1971—1975 та 1985—1986 рр.) (див.: Бузько, Саєнко 2016, с. 281). До 1951 р. І. В. Фабриціус працювала над написанням трьох глав, присвячених Скіфії (Саєнко 2017, с. 279). В машинописах «Підсумків» за 1953 та 1954 рр. усі глави, які стосуються Скіфії, вже авторства В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна.

3. Дмитров Леонід Дмитрович (1885—1965) — археолог, кандидат історичних наук (1942). З 1928 р. працював у ВУАК, у 1944—1957 рр. — в Інституті археології старшим науковим співробітником. У 1935—1936 рр. керував Нікопольською експедицією, 1945—1955 рр. — Білгород-Дністровською (згодом Ізмаїльською) експедицією. Також брав участь у дослідженні Любимівського городища, де у 1926—1929 рр. проводила розкопки І. В. Фабриціус. На II том «Археологічної карти» дав позитивний відгук. Для «Підсумків» разом із Л. М. Славіним писав главу «Античні міста Північно-Західного Причорномор'я».

4. М. І. Вязьмітіна до 1949 р. готувала для «Підсумків» нарис про скіфське мистецтво, а у 1950 р. їй було запропоновано писати главу про сарматський період (Бузько, Саєнко 2016; 2018).

5. Жарт стосовно великого обсягу листа.

6. Мова про Марію Олексіївну Новицьку (1896—1965), дочку академіка О. П. Новицького: мистецтвознавицю, музейницю, археологиню. Учениця Д. М. Щербаківського. Похована на Байковому кладовищі поруч із М. І. Вязьмітіною.

№ 3

11.III.1954. З Ленінграда до Києва Дорога Маріє Іванівно!

Вже перед ким-ким, але не переді мною кому б то не було каються в неакуратності щодо листів. Більш дезорганізованого, по-російськи — «неряшливого», безалаберного / останне — не по-російськи / ⁷ кореспондента, ніж я, знайти важко. Крім того, листи, як і книжки, мають свою долю. За однакової сили прагнення відповісти або написати іноді у сприятливій обстановці чомусь не напишемо... Іноді ж і зовсім несприятлива обстановка ніби змушує написати — відповісти на лист саме зараз.

Так ось і в мене тепер Новий рік почався важко. [Далі пише про хвороби доньки Каті].

<...> Зараз 2:30 ночі. Втомилася я до краю, тому що Катя лежить третій день, сьогодні прачка робила велике прання у великій тісняві кухні. Катю годувати, вмивати, вентиллювати; за Мішею слідкувати, щоб не забився на подвір'ї до членушкодження, прачці догодити, до аптеки з'їздити і ... А, ось бачите, пишу Вам і пишу не із ввічливості, не за звичкою бути епістолярно акуратною, а за невгамовним бажанням побути з Вами.

Ви пишете, що не раз згадували про мене там, де пройшли мої дитинство, юність, зрілість, де так багато працювано і прожито багато⁸. Згадували й там, де Ваша робота якоюсь мірою була, очевидно, у зв'язку з думкою про мою [роботу]. Втішно мені усвідомлювати, що не зовсім безслідно минуло знайомство наше, що навіть усі зусилля ПП [Єфименка] зіпсувати мою «Карту»⁹ не могли зіпсувати пам'яті про мене в шанованій мною людини — Марії Іванівни. Дякую!

Сорпус — Підсумки — Нариси¹⁰ закінчують останній тур? А що Вам надішлють із Москви, не турнуту звідти [заплановану публікацію]? Дай бог. Але це — справи загальноінститут-

7. Походить, ймовірно, з латини.

8. Мова про м. Херсон.

9. Каталог пам'яток почав готувати В. І. Гошкевич, а потім роботу продовжила І. В. Фабриціус. У 1945 р. за цими матеріалами вона захистила дисертацію. У 1951 р. був надрукований перший том «Археологічної карти Причорномор'я Української РСР» (Фабриціус 1951), присвячений пам'яткам межиріччя Дністра і Південного Бугу. Ще два томи залишилися неопублікованими, підготовчі матеріали зберігаються у НА ІА НАН України та в ІМК РАН. І. В. Фабриціус планувала окремо видати матеріали, зібрані Гошкевичем, і окремо — свої. Але редакція із цим не погодилась. Другий том, за її планом, мав охопити межиріччя Бугу і Дніпра, але редакція наполягла на тому, аби там публікувалися пам'ятки Нижнього Подніпров'я (правий і лівий берег). 24 липня 1951 р. машинопис був підписаний до друку (Фабриціус б. г.), але не виданий. Про історію підготовки «Карті» див. (Григор'єва, Медведева 2022, с. 233—237).

10. Відображена динаміка змін назви планової теми Інституту.

ські, і хоча вони дуже-дуже стосуються і Вас, не хочеться писати про них, думати про них. Золота Балка. Звісно, Добровольський¹ мав лягнути Вікт. Ів. Гошкевича: не городище, а поселення². Ви переглядали про Золоту Балку в моїй Карті? Крім того, згадую, що у спогадах, здається, де-Ліня, про подорож із Катериною, ідеться, що нижче Гирл, тобто десь при вході у Нижній Дніпро, з галери, на якій їхала Катерина, видно було стародавні руїни, колони, які ще стояли. Голландський принц³ зійшов на берег і на одній із колон вирізав вензель цариці. Це не може бути горезвісна Кам'янка⁴, на той час уже розібрана на фортечне й церковне будівництво (див. у тій самій Карті §§ «Знам'янка—Кам'янка»), навряд чи Гаврилівка⁵, погано помітна з головної течії Дніпра, навряд чи Бізюків монастир (Червоний Маяк)⁶. Судячи зі знахідки гарної елліністичної мармурової голови на Золотій Балці (малюнок є в Карті) і за еллінізованим типом поховальних інвентарів, саме це городище найімовірніше було білоколонним на той час. Утім, це — пусті думки «той, хто не працює».

Про який «типовий різьблений орнамент» на знайдених Вами цього року псаліях йде мова?⁷ [Скульптовані] чи Хвойківські? Дуже цікавлюся дізнатися. А «скіфи-землероби» дедалі більше

1. У А. В. Добровольського є три публікації, присвячені розкопкам на Золотій Балці. У назвах усіх статей фігурує визначення пам'ятки саме як «поселення». У перших двох, які мають тезовий характер (Добровольський 1953; 1955), ім'я В. І. Гошкевича не згадується; в останній дослідник писав: «Дослідження території Золотобалківського поселення дало можливість упевнитись у тому, що відомості про нього, опубліковані В. І. Гошкевичем, неточні. По-перше, ніяких укріплень на цьому поселенні ніколи не існувало — це поселення відкритого типу, а не городище, <...>» (Добровольський 1960, с. 141). Ця стаття вийшла пізніше, ніж був написаний лист, тому, ймовірно, Фабриціус має на увазі якийсь виступ А. В. Добровольського, про що їй повідомляла М. І. Вязьмітіна.

2. Підкреслення (тут і далі) червоним олівцем зроблені, очевидно, М. І. Вязьмітіною.

3. Шарль-Жозеф де Лінь (1735—1814) — фельдмаршал і дипломат. За походженням і біографією пов'язаний із Бельгією та Австрією, але не з Голландією.

4. Кам'янське городище розташоване на лівому березі Дніпра у межах м. Кам'янка-Дніпровська. Виникло на межі V—IV ст. до н. е. На початку н. е. існувало як неукріплене селище, у III—IV ст. — поселення черняхівської культури. Досліджувалося Д. Я. Сердюковим, експедиціями під керівництвом Б. М. Гракова, Н. О. Гаврилюк.

5. Гаврилівське городище — нашарування IV ст. до н. е. та «пізньоскіфські».

6. Червономаяцьке городище і могильник (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) досліджувалося експедиціями Е. О. Симоновича, О. О. Гей, О. В. Симоненка.

7. Розкопки 1953 р. на Тарасовій горі біля с. Жаботина (Покровська 1955, с. 90).

й більше показують смаку до мілетських ваз? Яка культурна нація!⁸

Що ж Ви не пишете про успішність VII конференції⁹, про те, що цікавого, нового дали багато гостей з інших міст. Що по частині скіфів привіз Сашко дніпропетровський (дуже милий дядько)?¹⁰ Надпоріжжя у мене й донині стоїть у центрі уваги до скіфів Геродота.

Від дожовування «Нарисів» у роті смак гуми? Це ще слава богу. Від «керівництва» П. П. [Єфименка] вони могли запаху стерви, мертвичини набутти.

Що робить, чим живе кандидат Рівічка¹¹, яка окандидатилася поза стінами Інституту і всупереч зведеному перед нею Інститутом муру?

Б. М. Граков дав «високу оцінку» роботи Жені?¹² Не дивно. Адже в ній не залишилося нічого від того, над чим Женя і я ночами сиділи більше місяця, здається, наприкінці 1950. Б. М. Гракову Женя, звісно, поступилася і спростувала надто дрібні, короткі відрізки в періодизації етапів, чого я не могла від неї домогтися. Упевнена в тому, що матеріал розроблений Женєю добре, ілюстрований також — і тепер є солідним зведенням — джерело, яке заслуговує на довіру. Спритно підібрано назву роботи, але у висновках вона не виправдана зовсім. А в кінцевому підсумку для Жені дуже добре, що я поїхала з Києва. Це позбавило її від незручного становища: при мені їй незручно було рубати поставити питання про керівництво її дисертаційною роботою. Від душі бажаю їй подальших успіхів у роботі, але стосовно неї особисто не

8. Ірина Василівна іронізує, натякаючи на визначальну присутність там грецьких колоністів. Дослідниця вважала комплекс тясминських городищ (Галушинське, Шарпівське, Макіївське, Будянське) містом Гелоном, влаштованим вихідцями з Ольвії див. (Фабриціус 1951, с. 70—71).

9. VII конференція ІА АН УРСР проходила в Києві у лютому 1954 р. У ній взяли участь 157 науковців, серед них велика кількість представників центральних і республіканських археологічних закладів СРСР (VII научная... 1955).

10. Бодянский Александр Всеволодович (1916—1992) — археолог, проводив розвідки і розкопки у Надпоріжжі, брав участь в експедиціях Інституту археології, Запорізького краєзнавчого музею. Саме після його розвідувальних робіт розпочалися дослідження згаданого вище Червономаяцького могильника.

11. Ветштейн Рива Йонівна (1912—1999) — археологиня, кандидатка історичних наук (1953). Закінчила Київський університет у 1939 р. У 1953 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Керамічне виробництво Ольвії перших століть нашої ери». Працювала в ІА АН УРСР у 1946—1968 рр. Брала участь в розкопках Ольвії, Тіри, скіфських городищ на Нижньому Дніпрі.

12. Є. Ф. Покровська захистила у 1953 р. кандидатську дисертацію на тему «До питання про формування культури землеробських племен Правобережної Наддніпрянщини (басейн р. Тясмин) у VIII — VI ст. до н. е.».

можу позбутися нальоту іронії за повної доброчливості. Це останнє, звісно, між нами.

Як я живу? Дбаю про те, щоб вчасно, добре і, за можливості, гарно жували і жили Катруся і Мішутка. Читаю лише белетристику та історичну літературу. Ні з ким із археологів не зустрічаюся. Те дещо, що дізнаюся з газет, перекоонує мене у тріумфі незмінності установок, від яких я пішла. Працювати, звичайно, хочеться, але нема достатньої завязаності для подолання ворожого фронту. Чи варто?

Мішутка дорослішає на очах. Зовсім очманів, хапає кожне друковане слово, вигадує гасла на кшталт: «Хай живе наш славний непереможний “Варяг”» і липить їх на стіну. До школи його не взяли, не вистачило 2 місяців до 7 років. — Уже замислюємося про від'їзд на Північ. Катюша буде обробляти самий окраєць Канінського мису («Канін Нос»), а Міша і я, мабуть, проживемо цей час там само, де були в [19]52 р., — у Семжі¹.

Ледве згадала хто такий Ф. М. Пащенко². Приемно знати, що мої розповіді про скіфів запам'ятовують, причому настільки різні люди, як, наприклад, співробітник наукового Інституту, архітектор і великий партійний діяч, соціолог, від якого днями одержала лист зі згадкою про «скіфські розповіді» в українському ЦК.

І Є. Ю. Спаська³, і Ваша приятелька (повідомте ж, нарешті, її ім'я!) мене не забули? Дякую їм усім і усім сердечний привіт.

А що Леонід Дмитрович [Дмитров], що Валентин [Даниленко] — заступник редактора⁴ чи знову в немилості у ПП [Сфименка]?

Господи, як я розговорилася. Про що тільки думає стара, коли їй не спиться? — На добраніч.

Ваша І. Фабриціус

Міша схиблений на картинках. Ваш конверт одразу потрапив йому до лап, і ледве вблагала віддати мені ту частину, на якій зазначено Вашу адресу.

1. Семжа (Мезенський район Архангельської області) — присілок, розташований у гирлі р. Семжа.

2. Пащенко Федір Миколайович (1907—1980) — фахівець у галузі архітектури, проектування та будівництва бібліотечних будівель, бібліограф. У 1927 р., займався обстеженнями та обміром споруд первісних та скіфських часів у Криму, з 1930 р. брав участь в експедиціях, які працювали на Північному і Центральному Кавказі. У 1940—1950-і рр., з метою вивчення планування, архітектурно-будівельної культури пізніх скіфів, виконав понад 20 обмірів на пам'ятках Нижнього Дніпра (Столяров 2007).

3. Спаська Євгенія Юріївна (Георгіївна) (1891—1980) — мистецтвознавиця, дослідниця української, кримськотатарської, казахської та киргизької етнографії.

4. В. М. Даниленко ніколи не був заступником редактора в серійних виданнях Інституту археології. Член редколегії «Археології» у 1950—1952 рр., «Археологічних пам'яток» у 1952, 1960—1961 рр.

9.IV.1956. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Дуже вдячна Вам за лист і надіслані тези. Шкода, що не вдалося знайти будь-чого за темами, які мене цікавлять: «скіфи» і бронза. Щоправда, пораділа черговому захопленню П. М. Шульця — таври. Це означає, що «скіфи в Криму» відпадають. І на тому спасибі⁵.

Стосовно ж датування Гаврилівського городища, то тут я зовсім не розібралась у Ваших повідомленнях. Ви говорите про деякі амфорні уламки IV ст. [до н. е.], але де? На Золотій Балці і на Гаврилівці? Щодо Гаврилівки, то моя розвідка [19]38 р. дала амфорні [фрагменти] IV ст., за визначенням Гракова, [та] чорнолакові. Я копала на березі, за межами римського внутрішнього укріплення, на якому нічого, звісно, крім I до — II після знайти не можна було, тобто, в сенсі «знайти» археологічний шар.

Зі мною у [19]38 р. була Женя [Покровська]; вона, можливо, теж згадає, якщо позбудеться своєї звички замовчування у тих випадках, коли йдеться про мою думку, судження. Звіт про розвідку [19]38 р. надрукований, звісно, не був, його забрали Курині і Козлині⁶, але, можливо, розбираючи архів, Ви й натрапите на нього⁷.

Додам, що знахідки IV ст. [до н. е.] на Гаврилівці були зроблені в хорошому шарі із залишками цементно-глиняної пофарбованої підлоги з карнизом. Але розкоп був розвідувальний, щось на кшталт 2 × 2 м². Шкода, якщо ця частина городища — прибережна — вже загинула. Адже це єдине на Дніпрі городище з могильником, де Ф.[альц-]Фейн⁸ розкопав курган із похованням

5. І. В. Фабриціус (1951), здається, не вважала степовий Крим зоною розселення скіфів. Етногенез «пізніх скіфів» був процесом складнішим, ніж це уявлялося у 1950—1970-ті роки, на чому наголошує сучасна історіографія з цього питання.

6. Мова про П. П. Курінного (1894—1972) і В. Є. Козловську (1889—1956), які залишалися в окупованому німцями Києві, а в 1944 р. емігрували.

7. Звіт «Обстеження городищ скіфських у 1938 р.» зберігся (Фабриціус [1938]).

8. У II томі «Археологічної карти» І. В. Фабриціус писала: «У 1890-х роках розкопаний був досить великий курган поблизу колишньої економії А. Е. Фальц-Фейна. У ньому виявився склеп із кількома розгалуженнями, в яких були кістяки коней та людей. При головному небіжчику знайдені золоті речі. Під час перерви у роботі склеп завалився. Припускають, що розкопка не закінчена. Речі взяв Ф. Е. Фальц-Фейн. У 1904 р. К. Е. Фальц-Фейн розкопав два ледь помітні кам'яністі насипи поблизу колишніх розкопок. Знайдено золоті речі, вивезені за кордон, амфору, кам'яне блюдо, невеликий глиняний глечик та інші речі, які втрачені. Це повідомлення, запозичене нами з карток Гошкевича, підтвердилося у 1938 р. свідцтвами, отриманими нами від місцевих жителів під час обстеження [Гаврилівського] городища Скіфською розвідувальною експедицією Інституту археології АН УРСР. Кургани, розкопані Фальц-Фейном, знаходяться за 3 км на північний

дніпровсько-царського типу (знахідки він відвіз до Берліна).

Ми всі хворіли на «грип С». Жахлива гидота! Гидотна і погода. До учорашнього дня — «від мінус 10 до мінус 3». 6-го була люта завірюха. Лише з учорашнього дня почали танути снігові завали, мокротиння, яке б лаяли, якби не бачили у ньому закінчення безперервної 6-місячної зими.

Так намерзлися, що навіть твердих планів на літо не складали. Ймовірно, що Міша поїде з мамою до Карелії, куди в липні—серпні приїду і я. На червень—липень, можливо, залишусь в Л-ді попрацювати над приведенням до ладу свого архіву для здачі в ПМК¹.

Напишіть мені про себе, про свою роботу, про плани на майбутнє.

Цілую Вас і прошу передати привіт Марії Олексіївні [Новицькій] та Євгенії Юрївні [Спаській].

Ваша І. Фабриціус.

О. А. Загаївська [рос. Загаивская (?) — авт.] писала мені, що з'явився Зуммер. Це, вочевидь, той, хто навертав сходознавство у 20-х роках? Тоді гримів, а куди ж заподівся і чому з'явився у Києві?²

№ 5

25.XII.1956. З Ленінграда до Києва

У листі пише про хвороби, про свою поїздку з дочкою (та була у відрядженні) і онуком Михайлом в Карелію, про бідність цього краю:

Але умови життя в цьому чудовому краї — середня Карелія — жахливі. Риба, молоко і мо-

захід від городища, в урочищі Сто Могил, яке отримало свою назву, очевидно, від великої кількості курганів, які там були. Тепер частина їх розорана, частина ледь помітна, є чотири великі» (Фабриціус б. г., с. 47—48).

1. Архів, який зараз містить матеріали за 1938—1951 рр., передала в ЛОІА АН СРСР її дочка К. В. Гошкевич лише на початку 1966 р., тобто, вже після смерті дослідниці: «У січні 1967 р. документи було прийнято на постійне зберігання. Матеріали були не впорядковані, їх обсяг складав 15 в'язанок (масою близько 70 кг) без описів передачі. Фонд пройшов науково-технічну обробку лише у 1984 р., тоді документи були систематизовані тематично та хронологічно, сформовано 73 справи, а також складено опис» (Григор'єва, Медведева 2022, с. 229—230). З опису особового фонду І. В. Фабриціус (ф. 61) видно, що туди потрапили, ймовірно, не усі передані матеріали, бо їхній обсяг був значно більшим (15 в'язанок, кожна вагою близько 5 кг). Частина не була описана, або, можливо, взагалі знищена як «малоцінна». На останньому аркуші опису був проставлений черговий номер справи (№ 74) та розпочато і не закінчено написання його назви. Матеріали «ленінградського періоду» 1951—1966 р., де, зокрема, повинні були відклатися листи М. І. Вязьмітіної, потрапили до цієї не описаної частини архіву, або залишилися у сім'ї.

2. Зуммер Всеволод Михайлович (1885—1970) — український мистецтвознавець, сходознавець, близький друг і вчитель Марії Вязьмітіної.

Ірина Фабриціус з Валентином Даниленком (Особистий архів М. В. Даниленка)

Ірина Фабриціус з Валентином Даниленком. Ліворуч від Фабриціус — Адель Фурманська (?), Галина Тітенко (Ковпаненко) (?) (Особистий архів М. В. Даниленка)

лочно продукти, картопля — це все. Ми, звісно, маємо всього вдосталь із того найкращого, що можуть дати місцеві ресурси, але тубільці просто голодують. Життя збиті абияк на абсолютно спустошених війною старих місцях поселення. Тіснота жахлива, взимку живуть у кожухах (у кого вони є). Тіснилися і ми всі. Загалом було важко жити, харчуватися в оточенні такої сумної, безвихідної убогості.

[Далі пише про клопоти після повернення до Ленінграда: про ремонт, заготівлю дров на зиму, що знизилась успішність онука в навчанні, про те, що відмовилась від хатньої робітниці і справляється сама.]

Словом, тим, як виконую роль домогосподарки, я задоволена, тим паче, що часу подумати про щось не лишається. Думати ж у наш час — краще не треба. Правда?

От прикро лише те, що не виберешся написати листа. Незмінно, постійно згадую, веду уявні бесіди, мучусь тим, що не тільки не надіслала вчасно привітання, але й не відповіла на отримане (випадає із Мареженадським!), а метушня і епістолярна недисциплінованість торжествують. Вже Ви, любя, не ображайтеся.

По правді, я дуже-дуже полюбила Вас. Дуже хочу мати спілкування з Вами. Адже Вам є про

що написати мені. Ваше життя повніше, більш насичене темами, і все, що стосується Вас особисто, Вашого маленького «колективу в колективі» близько стосується мене. Усе хочеться знати про Вас, про вас усіх і навіть про Інститут остільки, оскільки він — Ваше оточення.

Ще раз побажаю Вам усього доброго. Прошу передати мої вітання і побажання Марії Олексіївні [Новицькій], Жені [Покровській], Адель [Фурманській] і Ліні [Галині Тітенко (Ковпаченко)]. За нагоди передайте, будь ласка, вітання Євгенії Юрїївні [Спаській]. Як їй живеться?

Цілую Вас, Ваша І. Фабриціус.

№ 6

18.VI.1957. З Ленінграда до Києва

<...> У Ленінграді негарна і нудна метушня ювілею, що стоїть поза зв'язком із хронологією ювілею. Сьогодні — перший день урочистостей. Поки тільки багато афіш, позначених величезними цифрами, звісно, червоними — «250»¹. Біля Московського вокзалу — вихідного пункту для всіх знатних гостей, яких очікують «у зв'язку з цим» у Ленінграді, урочистість відзначена тим, що рихтування, яке закривало будинки, що стояли на розі площі протягом 5 років, повалили; утворилися мальовничі скупчення заліза, дошок, тинькування і т. п. З фасаду ремонтованого вокзалу рихтування ще не знято — так, для різноманітності в загальному архітектурному ландшафті. Декоративна рослинність — вельми своєрідна: посаджені днів десять тому двадцятирічні (як повідомляли газети) липи загорнуті у брудні марлеві полотна з метою запобігання засиханню; із тією ж метою панель навколо стовбурів закрита величезними дощатими щитами. Шкода, що чудові кошики квітів, які ще вчора прикрашали вікна близьких до вокзалу магазинів, уже зів'яли. Для демонстрації соціалістичного демократизму фасадний бік вокзалу обвиває рабатка з пасажирів, які густо вмонтилися, з торбинками, мішками, ящичками, скриньками і вузлами, на яких ревуть дітлахи, а матері пригощають їх молоком із пляшок; чоловіки ж випивають і закушують. Дуже мальовничо. Тільки мені незручно: ледве-ледве пробилася до поштового відділення у головному залі вокзалу; із великими труднощами здолала прохід по Знам'янській [вулиці] навпроти метро, «у зв'язку з тим», що юрба роззяв і вервечка автомобілів чекали на вихід якихось слонів, яких мали вивести на показ із приміщення метро² — Площа Повстання. Доведеться, мабуть, увесь тиждень виходити на Невський [проспект] по вул. Маяковського, де на розі є тільки Хімпром і кав'ярні, малоцікаві для знатних і незнатних іноземців, які «у зв'язку з цим» приїхали до Ленінграда.

1. Санкт-Петербург був заснований 1703 року.

2. «Езоповою мовою» повідомляє про якісь урядові заходи.

Загалом — нудно і по-дурному. Програма урочистостей не опублікована. Відомо лише, що основним прийомом декорування міста будуть панно, що «відображають» (їй богу, пишуть, що і види відображають) види Ленінграда — так, наприклад, вид Адміралтейства буде розміщено біля Нарвських воріт, і бойові моменти 1917 року; ці останні затулять, між іншим, Гостинний Двір. Скрізь Ленін, само собою зрозуміло: у Ленінграді [знаходимося].

Ось так і живу поки що.

Ще раз дякую Вам за ласкаву увагу до мене, що дає надію очікувати, що й надалі не забудете, не залишите без звісток про себе.

Ваша І. Фабриціус

Сердечні вітання Марії Олексіївні [Новицькій]. Якщо буде нагода, передайте такі самі Леоніду Дмитровичу [Дмитрову]. Як він у відставці?³

№ 7

26.IX.1957. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Звертаюся до Вас із проханням, виконання якого не дуже, мені здається, обтяжить Вас: зайдіть до милого Л. Д. Дмитрова і дізнайтеся від нього, чи живий Г. П. Крисін⁴ і яка його адреса.

Я б сама написала Леоніду Дмитровичу, але не знаю його адреси, а справа, для якої мені потрібна довідка про Г. П. Крисіна, невідкладна. Полягає вона у наступному. <...> [Далі пише про оформлення пенсії.]

До мене заходила Є. Ю. Спаська. Що це за мила людина! Як багато пережила вона, якщо таку дрібницю, 2—3 листи, розцінює як таке, що заслуговує на вдячність. Євгенія Юрїївна повідомила, що Ви плануєте бути в Ленінграді у другій половині жовтня. Сподіваюся, що побуваєте у мене і тоді поговоримо і про Євгенію Юрїївну. Хочеться більше дізнатися про неї, ніж те, що вдалося за час коротких її відвідувань⁵. <...>

3. Л. Д. Дмитров у 1957 р. вийшов на пенсію.

4. Крисін Юрій (Георгій) Петрович (бл. 1884 — після 1953). Брав участь у експедиціях Б. В. Фармаковського в Ольвії (1912—1915). Керував Ольвійською експедицією у 1928—1930 рр. Упродовж 1926—1930 рр. працював у Херсонському музеї, який очолювала І. В. Фабриціус; потім у музеї м. Білгород-Дністровського (орієнтовно в 1946—1953 рр.).

5. Тут Ірина Фабриціус проявляє обачність, не обговорюючи у листуванні деталей складної долі репресованої у 1934 р. і засланої до Казахстану Євгенії Спаської. Про їхню дружбу «на відстані» з М. Вязьмітіною див. (Бузько 2017). Текст цього листа переписав своєю рукою В. М. Зуммер у листі до М. І. Вязьмітіної від 1 жовтня 1957 р. (сама вона, мабуть, була у відрядженні або на відпочинку; розкопки ж на Золотій Балці того року проводила з 27 квітня по 19 травня), зазначивши згори аркуша: «Копія (оригінал чекає в Києві)», а завершує приміткою у квадратних дужках: «[Копія вірна]».

№ 8

4.XII.1957. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Прошу Вас вірити, що лише важкі і обтяжливі обставини є причиною того, що не відповіла на Вашого /і Надії Володимирівни [Лінки]¹, і Аделі [Фурманської]²/ листа, не висловила письмово свою вдячність за клопотання і допомогу у справі про пенсію.

У нас негаразди. <...> [Далі Ірина Василівна жаліється на здоров'я онука.]

Тепер Катерина вдома, а я отримала можливість написати Вам і просити Вас передати моє сердечне вітання Надії Володимирівні, чудовій людині, яка так підтримала мене в особливо неприємні дні. Не забувала ні про неї, ні про те, що з Вами і з Аделею побачуся у Ленінграді.

Ви таки дочекалися того, що хороша довга осінь змінилася зимою, — Вам дуже хотілося померзнути так, як у минулий приїзд? Мабуть, цього року буде легше.

Цілую Вас і разом з Катериною чекаємо бачити Вас у себе.

Ваша І. Фабриціус.

№ 9

7.XII.1958. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Шкода, звичайно, що Ваш лист до мене загубився. Але краще вже нехай так, ніж якби Ви не написали, перебуваючи хворою.

Ваш лист від 2/XII прийшов саме сьогодні — у день Катерини³. Дякую за привітання!

Цілком поділяю Ваш жал з приводу затоплення Золотої Балки нерозкопаною. Якщо не помиляюся, то саме про це городище писали чи то [В. М.] Ястребов⁴, чи то — [Ф. І.] Шмідт, що воно «нагадує Ольвію» за тих часів, коли її

1. Лінка (Гешпенер) Надія Володимирівна (1896—1981) — мистецтвознавиця, музейниця, архівістка, у 1939—1951 рр. співробітниця Історичного музею, де також працювала І. В. Фабриціус. У 1956 р., коли М. І. Вязьмітіну призначили керувати роботою новоутвореного архіву Інституту археології, Надія Лінка, разом із Серафімою Кузнецовою, почали у швидкому темпі упорядковувати архівні фонди, передусім великий архів Хв. Вовка (Бузько 2015, с. 197—198). Пізніше, у 1957—1963 рр., Н. В. Лінка фактично керувала роботою архіву, хоча номінально у 1957—1960 рр. завідувачем був В. П. Петров.

2. Адель Ісааківна Фурманська (1916—1964) — фахівчиня з античної археології. Брала участь у роботах Ольвійської, Золотобалківської, Нікопольсько-Гаврилівської експедицій. У 1953—1963 рр. очолювала Тирську експедицію.

3. Іменини дочки Ірини Василівни — день святої Катерина Александрійської.

4. Ястребов Володимир Миколайович (1855—1898) — археолог і етнограф, проводив дослідження у південній частині українських земель. Мова про працю «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии» (1894), але Золотобалківське городище там не згадується.

Марія Вязьмітіна на розкопках на Херсонщині, Золота Балка, 1957 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Марія Вязьмітіна на розкопках на Херсонщині, Золота Балка, 1957 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

ще не розкопували. Значить було щось вельми значне. Про загибель Золотої Балки від пристрасті до «зміни географії» можна так само посумувати, як і про загибель Білозерського / в гирлі Дніпра / городища від війни, кримської чи турецької, не пам'ятаю.

Тепер зникла будь-яка можливість прочитати історію греко-скіфських взаємозв'язків, давніших, VI—V ст., закарбованих у Білозерці, пізніших — у Золотій Балці. Спасибі Вам за те, що Ви хоча б децю урвали, зуміли подолати авторитет Добровольського⁵ (який це був шкід-

5. Аркадій Вікторович Добровольський (1885—1956) у 1925—1931 рр. працював у Херсонському історико-археологічному музеї, де директоркою була І. В. Фабриціус. У 1954—1956 рр. очолював Відділ первісної археології ІА АН УРСР.

ник в археології!) і домогтися хоча б урізаних асигнувань.

А Симоновича¹ — білоруського єврея я трохи знаю. Зустрічала на розкопках у Сабатинівці в [19]49, здається, році й потім у ЛО ПМК, в Ермітажі. Він зі своїм презирством знавця дурний, неосвічений і пройдисвіт, який спекулює на зачаруванні в очах Києва цими високими установами². А Біб (мені більше подобається Бібі)³ — типовий директор, дай йому бог дійсного [члена АН] при кореспондентах Шовкоплясі й Тереножкіні⁴.

А Шовкопляс високо хватив! Такі зірки залучити до опонування! Як пишню розквітають усі ці нікчемності. Ну їх зовсім, огидно.

Ми живемо тихо-мирно. Катя старіє зі швидкістю ракетного снаряду, Мішутка росте повільніше, але дуже милій. Є в ньому *charme*, є й егоцентризм, не пов'язаний, щоправда, з експлуатацією цього *charme*'а. Гарний, розумний, захопливий і захоплює, але розкиданий. Чи збереться?

Катя багато працює, чесно і продуктивно сприяє складанню повної геологічної зйомки Півночі. Але їхня робота — робота геологічних управлінь — не така помпезна, як у «науково-дослідних». По суті щорічний звіт начальника партії за щорічної вартості робіт у 500—700 тисяч рівноцінний кандидатській дисертації, за умови, що така дисертація назавжди збереже цінність матеріалу, основи для подальшого, докторського, так би мовити, вивчення території.

Але оскільки ця вся робота без кандмінімуму, аспірантури та інших декорацій, то все проходить просто і серйозно. Свій внесок Катя бачить не як кандидат, а як справжній працівник, корисний для науки. І слава богу.

Вдома займаємося прикрашанням нашого каютного житла і забили його усілякими дрібницями так, що не продихнути. Але загалом виходить тепло і затишно, як то кажуть.

Чи приїдете Ви до Ленінграда? Хотілось би пригостити Вас чашкою бабусиної кави, що стала у Катіному колі традиційною. Маленький нахаба Міша заявляє: якщо вершки 10%-ві, то мені, будь ласка, чо'ного (р він так і не вимовляє, по-барськи).

1. Симонович Ераст Олексійович (1919—1983) досліджував у 1958 р. Золотобалківський некрополь.

2. Ці характеристики А. В. Добровольського, Е. А. Симоновича, О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської емоційно забарвлені і ставитись до них варто критично.

3. Бібіков Сергій Миколайович (1908—1988) з 1934 р. працював у Ленінграді, в Державній академії історії матеріальної культури (рос. ГАИМК), з 1938 р. — вчений секретар. Очолював ІА АН УРСР у 1955—1968 рр. Член-кореспондент АН УРСР (1958). І. В. Фабриціус познайомилася з ним, напевно, ще до війни; обоє пережили блокадну зиму 1941/1942 рр.

4. Прогнози І. В. Фабриціус не здійснилися: на кар'єрне зростання усіх трьох дослідників негативно вплинули перипетії «війн» між угрупованнями в Інституті.

Ви пишете «не перевантажуйте ноги». Вони мене перевантажують, окаянні. Скільки мороки з ними, і все для того, щоб мати можливість пересуватися із часом невимовним болем. Нарікати не можна — 77-й рік пішов, на другу половину. Ось і аркуш закінчився. Привіт Марії Олексіївні [Новицькій]. Цілую Вас Ваша [підпис].

Що з Є. Ю. Спаською? Отримавши від неї «Записки» з її «Котлами»⁵, я написала їй величезного листа, але відповіді не мала. Як її здоров'я? Прошу передати їй мої вітання і повідомте, будь ласка, що про неї знаєте. Нехай я їй не сподобалася, але вона — хороша.

[Підпис].

№ 10

8.I.1960. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Сердечно дякуємо Вам за привітання і добрі побажання, висловлені до того ж на такій чарівній листівці. Це вже не перша від Вас такої колекційної якості. І де Ви такі знаходите! Спасибі й за них.

<...> А Ви ні-ні та й прихворіли? Чи серйозно це? Чи не перешкоджає роботі? Адже Ви дуже напружені зараз, завершуючи Золоту Балку⁶. Як я рада, що Вам вдалося вирвати хоч шматочок з того грандіозного запасу історичних даних, який таївся у «Городищах по берегах Низового Дніпра»⁷. Того матеріалу, що кинутий був напризволяще хазяйновитих здобувачів в ім'я розкопок Ольвії. Дурні не розуміли (і не розуміють) того, що пізнати навіть одну тільки Ольвію без її городищ не можна. Ну нехай і їдять тепер ту заваль ольвійського матеріалу, що нагромадилася в музейних підвалах і становить пам'ятку археологічного недоумства керівних сфер.

Чи не думаєте побувати в Ленінграді? Хіба попередніми поїздками Ви вичерпали все, потрібне Вам для опрацювання Золотої Балки?

Мені майже вдавалося злітати до Києва на кілька днів, тим паче, що й вартість авіасполучення знижена. Але в комісійному продажі нам попався гарний обідній сервіз старого Late'a — кобальт. Вбухали понад 4 тисячі, і тепер потрібно очікувати накопичення, що утворюється від літніх зарплат Каті, тобто майже рік. А для мене рік — чималий термін. Так-то я в міру віку здорова, але все ж — вік!

Міша у нас розклеївся. «Шкільне» викривлення хребта, яке намітилося 2 роки тому, здавалося, було ліквідовано, але тепер знову проявилася. Потрібно невпинно стежити за його фізичним розвитком: гімнастика, легкий спорт і т. д., що вимагає багато часу й уваги. Як сидіти, як спа-

5. Мова про статті Є. Ю. Спаської (1956; 1958).

6. Монографія «Золота Балка» була надрукована у 1962 р.

7. Праця В. І. Гошкевича (1913).

ти, скільки важкого піднято... А так страшно випустити його в життя напівкалікою.

Вибачте, люба, за мінорне закінчення. Три-возможно. Цілую Вас

Ваша І. Фабриціус

№ 11

28.IV.1961 р. Листівка. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

<...> Я не відповіла на Ваше новорічне привітання. Усю зиму, яка тільки починає закінчуватися в Л[енінград]і, нудно, наполегливо хворіла на старість. Тож до 8 березня нікого не привітала. Але те, що від Вас, Маріє Іванівно, toujours obligeante¹ не отримала нічого, дуже мене стурбувало, засмутило: чи все у Вас благополучно? Як здоров'я Марії Олексіївни, як ваше? Чи закінчили «Зол[оту] Балку»? З моїм Ск[іфським] романом² справа застигла на блискучих компліментах [К. Г.] Паустовського і [М. І.] Ромма, які відкривали вхід у ділові кола, з якими вести справи мені не під силу. Вистачить з мене і компліментів. Катя та Мишко шлють Вам свої привітання та добрі побажання.

Цілую Вас обох І. Фабриціус.

Останні відомості про життя І. Фабриціус є у недатованому листі, написаному дочкою дослідниці до М. І. Вязьмітіної:

№ 12

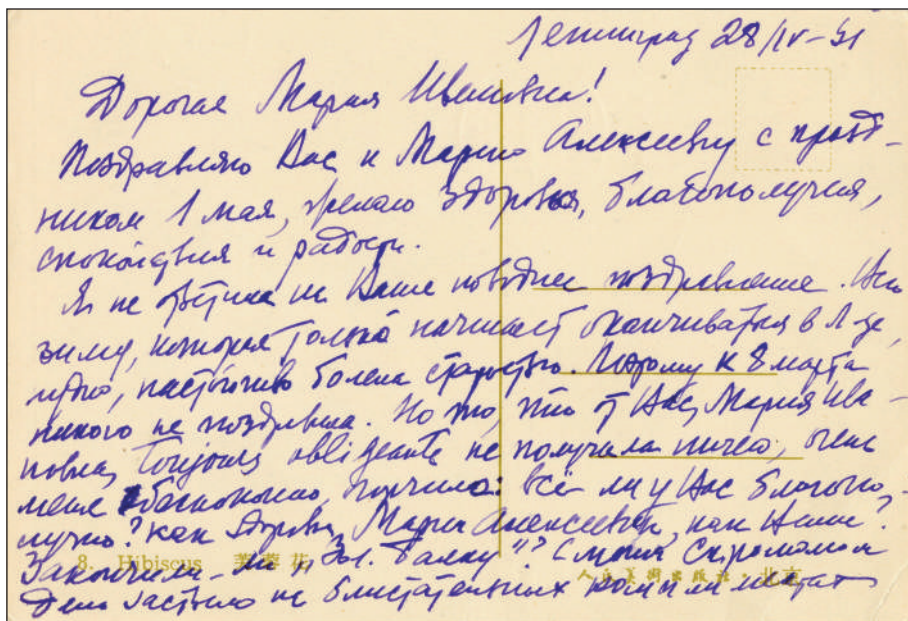
Прибл. сер. 1960-х рр. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Якби Ви знали яку радість приніс мамі Ваш лист, Ви б писали трохи частіше. Мамі

1. (фр.) завжди обов'язкової.

2. І. В. Фабриціус написала прозовий твір із життя скіфів «Степ і золото», текст якого нібито був втрачений у 1960 р. «Скіфський роман» — назва сценарію фільму, побудованого як діалог з читачами її роману. Над цим задумом дослідниця працювала у 1946—1960 рр. (Кузнецова 2022). Вочевидь назва «Скіфський роман» — калька з «грецького роману». Нагадаємо, що таку назву редактори дали збірці публікацій, підготовленій на честь М. І. Ростовцева (ред. Бонгард-Левин 1997), можливо, після знайомства з архівом І. В. Фабриціус.

Листівка від Ірини Фабриціус від 28 квітня 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 34)

зараз дуже-дуже важко — адже вона не може читати, писати, взагалі щось робити. Для такої активної людини як мама це дуже важко. Коли я прочитала мамі про Ваші знахідки, вона згадала, що подібні були у неї в Кічкасі та у статті «Надпорізькі (або підпорізькі) кургани», а також у розкопках [М. Я.] Рудинського та [А. В.] Добровольського¹.

Лише позавчора вирішилося питання де мама буде влітку. Вдалося знайти жінку, яка поживе у нас до мого повернення з експедиції і доглядатиме маму. Я їду 15-го на 4 місяці на Крайню Північ, Михайла влаштувала до знайомих на дачу під Лугу². <...>

Якщо будете в Ленінграді, завітайте до нас, будь ласка, і, якщо можна, пишіть мамі, щоб їй не було так сумно без нас. <...>

Померла І. В. Фабриціус 6 січня 1966 р., на 84-му році життя. Похована у Ленінграді. Некролог про неї написав колишній директор Інституту археології Л. М. Славін (1966). Архів дослідниці виявився розділеним на дві частини, одна з яких зберігається у НА ІА НАН України у фонді Наукових робіт (ф. 63), а інша — у Санкт-Петербурзі, в НА ІМК РАН (ф. 61).

Ім'я дослідниці протягом 1970—1990-х рр. згадувалося нечасто. Лише в останні роки з'явилися публікації, присвячені сімейній історії Гошкевич та науковій діяльності І. В. Фабриціус (Костенко, Шевченко 2016; 2017; Саенко 2017; Кузьминых, Саенко 2023). Зауважимо, що копії центральних архівних колекцій Москви та Петербурга царського і радянського періодів у повному обсязі мають бути передані до профільних установ усіх колишніх республік СРСР.

1. Наведений переказ неточний. І. В. Фабриціус не працювала у Дніпрогесівській експедиції і, здається, ніколи не відвідувала її. А. В. Добровольський працював там увесь час, з 1927 по 1932 р. Стаття його мала назву «Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927» (Добровольський 1929). М. Я. Рудинський також працював у Дніпрогесівській експедиції (Рудинський 1929), а після сварки з А. В. Добровольським у 1927 р. — проводив роботи окремо.

2. Луга — місто в Ленінградській області.

ЛІТЕРАТУРА

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.)*. Ленинград: ЛГУ.

Бонгард-Левин, Г. М. (ред.). 1997. *Скифский роман*. Москва: Росспэн.

Бузько, О. В. 2015. Авторство одного підпису: до історії наукового архіву Інституту археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 197-202.

Бузько, О. 2017. «Любила и люблю тебя, друг ненаглядный и бесценный!» (з матеріалів Євгенії Спаської у фонді Марії Вязьмітіної). *Ніжинська старовина*, 19 (22), с. 24-35.

Бузько, О. В., Саенко, В. М. 2016. До історії написання М. І. Вязьмітіною праці «Искусство Скифии». *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 280-283.

Бузько, О. В., Саенко, В. М. 2018. М. І. Вязьмітіна — дослідниця мистецтва Скіфії. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 13 (15), с. 19-22.

Гошкевич, В. И. 1913. *Древние городища по берегам Низового Днепра*. Летопись музея: Херсонский городской музей, 3. Херсон.

Григорьева, О. В., Медведева, М. В. 2022. Архив И. В. Фабрициус в ИИМК РАН: новые материалы к подготовке издания археологической карты Северного Причерноморья. *Археологические вести*, 37, с. 228-238.

Добровольський, А. 1929. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкасу Запорізької округи). В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*, I, с. 61-160.

Добровольський, А. В. 1953. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 56-57.

Добровольський, А. В. 1955. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 70-71.

Добровольський, А. В. 1960. Розкопки ділянок А і Г та могильники Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 роках. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 141-165.

Корпусова, В. 2017. Три інтелектуальні шляхи М. І. Вязьмітіної. В: Виноградова, В. І. (ред.). *Мистецтво ісламу в музеях України. Збірник матеріалів наукового семінару на честь 120-річного ювілею Марії Вязьмітіної (1896—1994)*. 25—26 квітня 2016 р., Національний музей мистецтва ім. Б. та В. Ханенків. Київ: Фенікс, с. 7-25.

Костенко, А. В., Шевченко, А. В. 2016. І. В. Фабриціус (1882—1966 рр.): археолог та музеєзнавець. *Археологія*, 2, с. 122-132.

Костенко, А., Шевченко, А. 2017. *Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности*. Херсон.

Кузнецова, В. Н. 2022 «Скифский роман» И. В. Фабрициус: творческие материалы в личном фонде учёного. *Археологические вести*, 37, с. 245-253.

Кузьминых, С. В., Саенко, В. М. 2023. «Я вошла в археологию ощупью»: письма И. В. Фабрициус А. М. Тальгрёну. *Stratum plus*, 2, с. 229-272.

Покровская, Е. Ф. 1955. Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской области. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 88-90.

Рудинський, М. 1929. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*, I, с. 45-60.

Саенко, В. 2017. О. І. Тереножкін та І. В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*, 2 (8), с. 262-283.

Скорый, С. А. 2005. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы. *Археологические вести*, 12, с. 251-261.

Славин, Л. М. 1966. И. В. Фабрициус [1882—1966. Некролог]. *Советская археология*, 3, с. 296-297.

Славин, Л. М. 1967. Археологія у Київському університеті в Радянську епоху. *Вісник Київського університету*, 8: Серія історії та права, 1: Археологія та архівознавство, с. 3-11.

Спаская, Е. 1956. Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии. *Учёные записки*.

Алма-Атинский государственный педагогический институт им. Абая. Серия гуманитарных наук, XI, 1, с. 155-169.

Спасская, Е. 1958. Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии. *Учёные записки. Алма-Атинский государственный педагогический институт им. Абая*. Серия общественно-политическая, XV, 3, 2, с. 178-193.

Список... 1911. *Список окончивших курс на С.-Петербургских Высших Женских Курсах 1882—1889 гг., 1893—1911 гг.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Столяров, Ю. Н. 2007. 100 лет со дня рождения Фёдора Николаевича Пашенко. *Научные и технические библиотеки*, 6, с. 60-81.

Фабрициус, И. В. [1938]. *Обследование городищ скифских в 1938 г.* НА ИА НАН України, ф. 12, spr. 141, с. 190-233.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР* [Междуречье Днестра — Южного Буга]. Киев: АН УССР.

Фабрициус, И. В. б. г. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. II. НА ИА НАН України, ф. 12, spr. 150.

Шевченко, А. В. 2021. *Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України*. Дисертація к. і. н. Запорізький національний університет.

Ястребов, В. Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского Общества истории и древностей*, XVII, с. 63-177.

VII научная... 1955. VII научная конференция Института археологии. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 4, с. 3-5.

REFERENCES

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeriitsy i skify (ot poiavleniia na istoricheskoi arene do kontsa IV v. do n. e.)*. Leningrad: LGU.

Bongard-Levin, G. M. (ed.). 1997. *Skifskii roman*. Moskva: Rosspen.

Buzko, O. V. 2015. Avtorstvo odnogo pidpysu: do istorii naukovo arkhivu Instytutu arkheologii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 197-202.

Buzko, O. 2017. «Liubila i liubliu tebia, drug nenagliadnyi i bestsennyi!» (z materialiv Yevhenii Spaskoi u fondi Marii Viazmitinoi). *Nizhynska starovyna*, 19 (22), s. 24-35.

Buzko, O. V., Saienko, V. M. 2016. Do istorii napysannia M. I. Viazmitinoiu pratsi «Yskusstvo Skyfyu». *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 280-283.

Buzko, O. V., Saienko, V. M. 2018. M. I. Viazmitina — doslidnytsia mystetstva Skifii. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 13 (15), s. 19-22.

Goshkevich, V. I. 1913. Drevnie gorodishcha po beregam Nizovogo Dnepra. *Letopis muzeia: Khersonskii gorodskoi muzei*, 3. Kherson.

Grigoreva, O. V., Medvedeva, M. V. 2022. Arkhiv I. V. Fabritsius v PIMK RAN: novye materialy k podgotovke izdaniia arkheologicheskoi karty Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskie vesti*, 37, s. 228-238.

Dobrovolskyi, A. 1929. Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolitsi s. Kichkasu Zaporizkoi okruhy). In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskyy kraievyy istorychno-arkheolohichni muzei*, I, s. 61-160.

Dobrovolskii, A. V. 1953. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSSR*, 2, s. 56-57.

Dobrovolskii, A. V. 1955. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSSR*, 4, s. 70-71.

Dobrovolskyi, A. V. 1960. Rozkopky dilianok A i H ta mohylnyky Zolotobalkivskoho poselennia rubezhu nashoi ery v 1951 i 1952 rokakh. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, IX, s. 141-165.

Korpusova, V. 2017. Try intelektualni shliakhy M. I. Viazmitinoi. In: Vynohradova, V. I. (ed.). *Mystetstvo islamu v muzeiakh Ukrainy. Zbirnyk materialiv naukovo seminaru na chest 120-richnoho yuvileiu Marii Viazmitinoi (1896—1994)*. 25—26 kvitnia 2016 r., Natsionalnyi muzei mystetstv im. B. ta V. Khanenkiu. Kyiv: Feniks, s. 7-25.

Kostenko, A. V., Shevchenko, A. V. 2016. I. V. Fabritsius (1882—1966 rr.): arkheoloh ta muzeieznavez. *Arkheolohiia*, 2, s. 122-132.

Kostenko, A., Shevchenko, A. 2017. *Viktor Goshkevich i ego mir: semia, okruzhenie, drevnosti*. Kherson.

Kuznetsova, V. N. 2022 «Skifskii roman» I. V. Fabritsius: tvorcheskie materialy v lichnom fonde uchenogo. *Arkheologicheskie vesti*, 37, s. 245-253.

Kuzminykh, S. V., Saenko, V. M. 2023. «Ja voshla v arkheologiiu oshchupiu»: pisma I. V. Fabritsius A. M. Talgrenu. *Stratum plus*, 2, s. 229-272.

Pokrovskaya, E. F. 1955. Raskopki poselennia ranneskifskogo vremeni u s. Zhabotin, Cherkasskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSSR*, 4, s. 88-90.

Rudynskyi, M. 1929. Arkheolohichna rozvidka na Dniprelstani. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskyy kraievyy istorychno-arkheolohichni muzei*, I, s. 45-60.

Saienko, V. 2017. O. I. Terenozhkin ta I. V. Fabritsius: konflikt osobystostei chy naukovykh shkil? *Scriptorium nostrum*, 2 (8), s. 262-283.

Skoryi, S. A. 2005. 60 let Otdelu skifo-sarmatskoi arkheologii Instituta arkheologii NAN Ukrainy: istoriia, itogi, perspektivy. *Arkheologicheskie vesti*, 12, s. 251-261.

Slavin, L. M. 1966. I. V. Fabritsius [1882—1966. Nekrolog]. *Sovetskaia arkheolohiia*, 3, s. 296-297.

Slavin, L. M. 1967. Arkheolohiia u Kyivskomu universyteti v Radiansku epokhu. *Visnyk Kyivskoho universytetu*, 8: Seriia istorii ta prava, 1: Arkheolohiia ta arkhivoznavstvo, s. 3-11.

Spasskaia, E. 1956. Mednye kotly rannikh kochevnikov Kazakhstana i Kirgizii. Uchenye zapiski. *Alma-Atinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. Abaia*. Seriiia humanitarnykh nauk, XI, 1, s. 155-169.

Spasskaia, E. 1958. Nakhodki mednykh kotlov rannikh kochevnikov v Kazakhstane i Kirgizii. Uchenye zapiski. *Alma-Atinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. Abaia*. Seriiia obshchestvenno-politicheskaiia, XV, 3, 2, s. 178-193.

Spisok... 1911. *Spisok okonchivshikh kurs na S.-Peterburgskikh Vysshikh Zhenskikh Kursakh 1882—1889 gg., 1893—1911 gg.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Stoliarov, Iu. N. 2007. 100 let so dnia rozhdeniia Fedora Nikolaevicha Pashchenko. *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki*, 6, s. 60-81.

Fabritsius, I. V. [1938]. *Obsledovanie gorodishch skifskikh v 1938 g.* NA IА НАН України, f. 12, spr. 141, s. 190-233.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaiia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR* [Mezhdureche Dnestr — Iuzhnogo Buga]. Kiev: AN URSSR.

Fabritsius, I. V. б. г. *Arkheologicheskaiia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. II. NA IА НАН України, f. 12, spr. 150.

Shevchenko, A. V. 2021. *Rid Hoshkevychiv u sotsiokulturnomu zhytti Ukrainy*. Dysertatsiia k. і. н. Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Iastrebov, V. N. 1894. Opyt topograficheskogo obozreniia drevnostei Khersonskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostei*, XVII, s. 63-177.

VII nauchnaia... 1955. VII nauchnaia konferentsiia Instituta arkheologii. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSSR*, 4, s. 3-5.

O. V. Buzko, V. M. Sayenko

POSTWAR LETTERS FROM IRYNA FABRYTSIUS TO MARIIA VIAZMITINA (1950s—1960s)

The discovery of letters written by I. V. Fabritsius to M. I. Viazmitina provides an opportunity to draw once again the attention of the scientific community to the achievements of the researchers and their life's destiny. This publication will allow us to learn about the events of the last 15 years of I. V. Fabritsius's life after her retirement and departure from Kyiv, a period that is practically not covered in publications.

Among the large amount of correspondence accumulated in Mariia Ivanovna Viazmitina's personal archive (more than five thousand), eleven letters received from Iryna Vasyliivna Fabritsius and one letter from her daughter Kateryna survived. The correspondence covers the period from the early 1950s to April 1961.

The activities of both Ukrainian scholars are connected with Kyiv. M. I. Viazmitina (1896—1994) was born here and lived here entire long life. I. V. Fabritsius (1882—1966) was also born in Kyiv. In 1891—1900, she studied at the Kherson Women's Gymnasium. Since childhood, Iryna participated in the archaeological excavations and explorations of V. I. Hoshkevych. In 1913, she began working at the Kherson Historical and Archaeological Museum as an assistant curator, in 1923—1925 she was the curator, and then until 1931 she was the director. In November 1931, she moved to Leningrad, where she spent her student years, and lived there until early 1937.

In the postwar years, the researcheress returned to Kyiv and continued to develop her work on Cimmerian and Scythian archaeology and history, in particular on the ethnogeography of Scythia. She also prepared a catalog of archaeological sites in the Northern Pontic region for publication. Due to the conflict situation, Iryna Vasyliivna stopped her work at the Institute of Archaeology and retired in 1951. After her release, she moved to Leningrad, where she lived for the last fifteen years. This period of I. V. Fabritsius's biography remains completely unknown, which makes the published epistolary more valuable.

Keywords: History of archaeology, Northern Pontic region, I. V. Fabritsius, M. I. Viazmitina, Kherson Museum, Epistolary.

Одержано 3.10.2023

БУЗЬКО Олександра Вікторівна, молодша наукова співробітниця, завідувачка Науковим архівом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BUZKO Oleksandra V., Junior Researcher, Head of Scientific Archive, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3969-8955,
e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.

САЄНКО Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей книги і друкарства України, Київ, Україна.

SAYENKO Valeriy, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9837-0733,
e-mail: saykolaksay@gmail.com.